

УДК 316.7

Н.О. ДУРАВКІНА

СТРУКТУРА ВИБОРЧОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПІДСИСТЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розкрито системний характер та структуру виборчої культури як підсистеми політичної культури, що визначає хід і характер виборчих перегонів та впливає на формування, функціонування і розвиток державно-політичних інститутів.

System character and structure of electoral culture as subsystems of political culture, which determines motion and character of electoral races and influences on forming, functioning and development of state political institutes, opens up in the article.

Будь-яка форма державного устрою, політичного режиму передбачає певні презумпції, які лежать в її основі і задають системну цілісність. Для демократії такі презумпції відрефлектовані у формі прав і свобод людини, але не тільки у вигляді відомих формул, а й у самих рефлексів громадян, в яких відклалися цілі покоління практикування цих прав і свобод. Така рефлексія обумовила формування особливої демократичної виборчої культури – як культури громадян, суспільства, держави в організації та проведенні виборів, безпосередньої реалізації народовладдя та формування демократичної влади, коли найбільшою мірою відбувається всебічне залучення громадян до державотворення, коли громадянське суспільство формує й відстоює соціально-політичне замовлення на структуру, функції та завдання органів державної влади.

У сучасних умовах набуває особливої актуальності дослідження особливостей формування та розвитку демократичної виборчої культури в Україні, що якраз знаходиться на шляху демократичних перетворень і вже сформувала необхідні демократичні інститути, але ще не може говорити про сталість нової демократичної виборчої та політичної культури. Отже, виникає необхідність комплексного аналізу процесів формування виборчої культури, пошуків шляхів удосконалення поведінки населення під час виборів і механізмів державного регулювання виборчого процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає підставу стверджувати, що, що окремі складові та чиники культури виборчого процесу є предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як Е. Афонін, В. Бортніков, С. Бульбенюк, О. Донченко, О. Кривицька, Л. Левченко, М. Михальченко, М. Пірен, О. Радченко, В. Ткаченко, А. Шульгіна. Утім роботи вказаних науковців стосуються, насамперед, проблем такої загальної категорії, як політична культура, що дає підставу для виділення невирішених раніше питань ціннісного й структурного дослідження виборчої культури як самостійної та важливої підсистеми політичної культури, що обумовлює специфіку та характер виборчого процесу в Україні.

Саме цим обумовлена постановка завдання даної статті: розкриття ціннісного характеру, системних якостей і структурних складових виборчої культури

українського суспільства.

Слід зазначити, що дослідження виборчої культури методологічно носить яскраво виражений аксіологічний характер. І річ не тільки в тому, що відповідна сукупність цінностей полягає в самій основі виборчої культури. Загальновизнано, що демократія, її інститути і процедури потребують формування та закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій, без чого неможливими є легітимізація і масова підтримка дій органів державної влади та й власне нормальне функціонування демократичного політичного режиму. “Можна припустити, – відзначає О. Бабкіна, – що демократичні інститути можуть бути встановлені без масової участі (початковій стадії демократизації), проте існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей, демократія не в змозі. Саме в такому розумінні є всі підстави говорити про те, що розвиток і консолідація демократії передбачає також і масове сприйняття демократичної культури, її норм і цінностей” [2, с. 8].

Як бачимо, значення виборчої культури не зводиться лише до відображення стану виборчих процесів. Демократична виборча культура як сукупність норм, цінностей, установок має відтворюватись членами суспільства для того, щоб демократична політична система могла існувати. У цьому полягає проблемність поля виборчої культури. Для України ж, що отримала в спадок від СРСР виборчу культуру абсентеїстично-тоталітарного кшталту, проблемне поле особливо складне й загрозливе. До основних проблем виборчої та в ширшому розумінні – політичної культури в сучасній Україні дослідники відносять:

– феномен “серединної” основи між українською і російською ідентичностями, котра реально існує, але суперечить логіці державності, яка має консолідувати” (А. Вільсон) [2, с. 42];

– відсутність довіри до найважливіших інститутів держави (О. Носова) [15, с. 24];

– значне зростання розчарування у постмайдановій владі серед більшості українських громадян, які чекали від неї швидких і помітних соціально-економічних змін, а дочекалися “не стільки зміни влади, скільки чергового міжелітарного перерозподілу власності як усередині країни, так і між зарубіжними зацікавленими особами” (О. Кривицька) [7, с. 51];

– соціокультурні, етнічні, мовні особливості жителів різних регіонів України, які неминуче знаходять відповідне втілення в електоральних орієнтаціях виборців різних регіонів. Тактика останніх виборчих кампаній основних політичних сил сприяє посиленню міжрегіональних протиріч, оскільки зусилля спрямовуються переважно на утримання своїх прихильників, тоді як спроби експансії на електоральне поле ідеологічних супротивників майже не здійснюється. (О. Михайлич) [13, с. 77];

– недемократичний характер виборчих перегонів, коли “перебіг електоральних циклів засвідчує прагнення чинної на момент виборів влади використати все можливе коло ресурсів: адміністративних, інформаційних, фінансових, які здатні сприяти знищенню реальної опозиції” (Н. Ротар) [18, с. 315];

– домінування у виборчій культурі українців патерналізму, що виражається у психологічній залежності від влади, покладанні на неї відповідальності, причому рівень патерналізму тим вищий, чим старший вік самого виборця (В. Жовтянська)

[4, с. 46];

– амбівалентність свідомості значної частини громадян України, яка характеризується тим, що “вони вимагають повноти всіх політичних прав і свобод, але не заперечують проти відновлення елементів авторитаризму; прихильно ставляться до ідеї ринкової економіки, проте вірять, що лише планова система народного господарства зможе подолати кризові явища в економіці” (К. Левківський, В. Піча. Н. Хома) [8, с. 66];

– нарешті, головний політичний ризик в Україні: відокремлення влади від народу, визрівання конфлікту між ними, а в результаті – послаблення держави в цілому, загроза розвалу її як соціального організму (М. Михальченко) [12, с. 4].

Виборча культура громадян (а відтак, і їх електоральна поведінка у виборах) диктується, насамперед, ментальними особливостями народу й характеризується об’єктивними і суб’єктивними складовими. Матеріальний і культурний рівень життя, демографічні, релігійні та географічні особливості й пов’язані з ними політичні традиції, умови та характер трудової діяльності, групові моральні цінності, характерні для певної місцевості, є факторами об’єктивними. Такі компоненти обумовлює зовнішнє середовище як на його макро-, так і на мікрорівні: від політичної системи і суспільства в цілому до найдрібнішого чиновника міськради та найближчого оточення громадянина. Зовнішнє природне, економічне і соціально-політичне середовище існування людини як об’єктивний чинник є системою зовнішнього примусу. Такий примус проявляється в негласному контролі органів влади за ходом виборів (від контролю за ЗМІ до контролю явки виборців на голосування, коли за допомогою прямого тиску чи маніпулювання масовою свідомістю відбувається нав’язування цінностей, що обґрунтовують прагнення людини брати участь у виборах, а також що впливають на його волевиявлення). Особливості політичної ситуації, соціального оточення, матеріальні або побутові умови формують у виборця відповідні стереотипи, уявлення, переконання, які стають внутрішніми суб’єктивними детермінантами його поведінки.

Водночас, як зазначав Великий українець М. Амосов, 75% рис характеру та психологічних характеристик кожної людини генетично закладається в ній ще до народження і лише 25% індивідуальності є результатом соціалізації, освіти, життєвого досвіду [10, с. 450]. Відтак, особисті преференції виборця, його політична самоідентифікація, громадянська позиція або індиферентність як прояви розумової та волевої діяльності індивіда є факторами суб’єктивними [6, с. 18].

Слід зазначити, що електоральна поведінка визначається певною роллю зовнішніх чинників, адже завжди існують суб’єкти, які зацікавлені в тому, щоб виборець віддав перевагу тому або іншому кандидатуві, партії, блоку. Ці суб’єкти – державні діячі, посадовці, політики та партійні функціонери – які прагнуть всіма засобами формувати, насаджувати різним групам населення бажані уявлення про партії, кандидатів (виходячи при цьому зі своїх групових або особистих інтересів).

За аналогією з політичною виборчу культуру можна класифікувати за багатьма ознаками. Як зазначалося вище, вона складається з об’єктивних на суб’єктивних компонентів. Крім того, можна вести мову також про раціональні та ірраціональні компоненти, коли вибір здійснюється або на підставі усвідомлення переваг певного

кандидата чи партії, або на підставі різноманітних афективний дій, пояснити які сам виборець не в змозі.

За рівнем пізнання виборча культура може реалізовуватися на пізнавальному (набуття нових знань про суб'єктів виборчого процесу), емоційному (психологічне сприйняття або несприйняття тих чи інших кандидатів, партії, виборчі блоки) та оціночному (вироблення власної ієрархії та оцінювання політичних сил, їх політичної реклами, програм тощо) рівнях.

За домінуючими цінностями, в свою чергу, виборча культура обумовлює аксіологічний характер самоідентифікації громадянина з тими чи іншими соціальними групами виборців, зміст політичних уподобань і політичних преференцій яких тотожний власній ціннісній системі даного громадянина. Розрізняють ідентифікацію та ідентичність. Політичною ідентифікацією В. Лісовський називає процеси, що пов'язані зі сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уява іншої людини як продовження самого себе, перенесення себе на місце іншого. Ідентичність – це зв'язок особистості зі спільністю, ототожнення людиною себе і певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності [9, с. 57–58].

На формування ціннісних орієнтацій виборців значний вплив здійснюють політичні традиції, політичні міфи та політична реклама, які все більше й більше стають винятково продуктом політичних технологій. В. Бебик, О. Василичина та А. Фоміна стверджують, що найбільшого закріплення в суспільній свідомості українських виборців мають три політичні міфи-стратегіми: лібералізм (еволюційне реформування капіталізму з точки зору забезпечення прав, свобод, соціальної справедливості, перерозподілу світового багатства), соціальна демократія (народовладдя, широкі соціальні програми, соціальний захист і забезпечення) та єврорегіоналізм (формування європейської регіональної держави та громадянського суспільства на цінностях християнської цивілізації). Так, у 2007 р. лібералізм в Україні підтримували 17,6 % виборців, соціальну демократію – 20,7 %, єврорегіоналізм – 36,5 % [3, с. 20].

Виявлення домінуючих соціально-політичних ціннісних орієнтацій у вивченні виборчої культури є достатньо складною проблемою, бо спектр цінностей вельми широкий і важливого політичного, зокрема електорального значення для різних громадян і суспільних груп можуть набувати багато з них. Як правило, політичні ідеали, цінності, установки, закріплені на рівні особистої свідомості поділяють на два рівні: світоглядний і власне електоральний. На першому рівні формуються загальні уявлення виборців щодо політики, ідеології, політичної картини світу, а також норми, цінності, символи та установки електорату. На другому рівні формуються позиції виборців щодо конкретних питань виборчої кампанії: відношення до кандидатів, партій, блоків і до виборчого процесу в цілому.

За ступенем однорідності розрізняють виборчу культуру гомогенну (однорідну, коли більшість виборців країни мають подібні або близькі погляди на виборчий процес та політичні сили і колювання їх політичних преференцій не носить антагоністичного поляризованого характеру), фрагментарну (коли в країні важко

визначити будь-які великі групи виборців, здатні репрезентувати суспільство, які б мали однорідну виборчу культуру) та гетерогенну (коли в країні нараховується дві і більше значних суспільних груп з різними виборчими культурами). За гетерогенної виборчої культури слід говорити про домінуючу виборчу культуру та певні субкультури (О. Морозова говорить про субкультури та контркультури [14, с. 205]), що мають значну соціальну базу, але не більшість населення країни. Якщо ж за умови гетерогенності існує лише дві поляризовані субкультури, кожна з яких не має переконливої більшості, слід говорити про культурний розкол країни.

Саме така ситуація характеризує сучасну Україну, де “свідомість залишається не просто “розколотою”, а й атомізованою і амбівалентною: половина населення, наприклад, орієнтується на зв’язки з Росією, а друга половина – на інтеграцію в Євросоюз. Приблизно навпіл поділені й симпатії електорату. Таке становище триматиме доти, доки Україна не самовизначиться у стратегічному виборі шляхів подальшої трансформації суспільства” [19, с. 23].

За рівнем політичної свідомості М. Міліневський виділяє такі рівні:

– високий, що характеризується наявністю чіткої політичної позиції;
– середній, за якого вирішальну роль відіграє особистісний консерватизм (участь е голосуванні за традицією – “так треба”), рішення, за кого голосувати при цьому приймаються на основі неглибокого аналізу політичної реклами або особистих симпатій до якихось якостей лідера;

– низький, якому, на думку дослідника, притаманні стадний інстинкт та інфантильність. Вибір при цьому здійснюється без політичного підтексту на підставі емоційних вражень від зовнішнього вигляду кандидата, красивого агітаційного плакату, скандальної історії, думки знайомого тощо [11, с. 102].

За електоральною орієнтацією виборча культура може бути етатистською, патерналістською та консенсусною. Етатизм (від франц. *état* – держава) визначається як необхідність і виправданість активного втручання держави в економіку та соціальну сферу, контроль над суспільним життям та економікою, виходячи з ідентифікації держави як всезагальної цінності й мети суспільного розвитку [17, с. 26]. Етатистська виборча культура спрямована на перекладання відповідальності з виборця на державу та споживацькі орієнтації, такий тип культури притаманний перехідним суспільствам.

Патерналізм (від лат. *paternus* – батьківський) є особливою формою здійснення влади, притаманною феодальним та тоталітарним суспільствам, за якої суб’єкт влади ототожнюється з батьком великої патріархальної родини, який “побатьківськи” піклується про своїх підлеглих, а ті, у свою чергу, зобов’язані відповідати “синівською” відданістю й слухняністю [20, с. 413].

Демократичним суспільствам притаманні плюралізм і культура консенсусу – вміння визнавати інші точки зору та домовлятися, мистецтво взаємних поступок з метою знайти рішення, яке найбільшою мірою задовольнить всі сторони. Плюралізм визнає, схвалює і створює необхідні умови для реалізації інтересів конкуруючих груп і організацій, що включені до політичної системи. Саме тому політичний плюралізм виступає часто синонімом розвинутих демократій [16, с. 182].

За політичної поведінкою та мірою участі в політичних процесах розрізняють конвенційну (традиційну) та неконвенційну (протестну) виборчі культури. До конвенційних форм відносять: регулярну участь у голосуванні на виборах; спроби переконати інших у доцільності участі в голосуванні; активна робота принаймні іноді на користь тих чи тих партій або кандидатів на виборах; присутність принаймні на одних політичних зборах або з'їзді за останні три роки; членство в політичному русі чи організації [20, с. 56].

Неконвенційні форми включають: підписання петицій, участь у недозволених демонстраціях, у бойкотах, пікетуваннях, акціях ненасильницького опору тощо; участь у захопленні державних будівель і сидячих страйках у їх стінах, блокування дорожнього руху, участь у стихійних страйках [10, с. 157].

Ще одною істотною підставою класифікації особливостей виборчої культури є зміст політичних ідей, цінностей і установок, якими керуються виборці і які значною мірою визначають мотиви їх участі у виборчому процесі або відмови від участі у виборах. Ціннісні орієнтації, з одного боку, є продуктом соціалізації індивідів, освоєння ними суспільно-політичних і інших ідеалів і непорушних нормативних вимог, а також пізнання існуючої практики виборчих кампаній, а з іншого – вони слугують опорними критеріями ухвалення електоральних рішень. З науково-практичної точки зору має важливе значення, по-перше, виявлення залежності соціально-політичних цінностей від соціально-економічного, соціально-політичного і соціокультурного середовища; по-друге – вивчення їх регулятивного впливу на громадянське волевиявлення, зокрема під час проведення виборчих кампаній.

Як показують останні виборчі цикли, починаючи з помаранчевої революції, у громадській та індивідуальній свідомості Українського суспільства все більш актуальними стають орієнтації на такі демократичні цінності, як свобода слова, совість, рівність прав і гарантії їх захисту, соціальна рівність, відкритість влади тощо. Ці цінності безпосередньо пов'язані з формуванням нової демократичної виборчої культури.

Таким чином, можна констатувати поступове наближення Української виборчої культури до стандартів демократичних суспільств. Справжня проблема України полягає не в тому, який відсоток голосів отримують “ліві”, а який “праві” політичні сили, а в тому, що політичні сили поляризовані на два ворожих табори, причому це світоглядний ціннісний водорозділ, а не ідеологічний, оскільки в кожному з таборів – як біло-синьому, так і помаранчевому присутні ідеологічно несумісні політичні сили.

Література:

1. *Амосов Н. М.* *Энциклопедия Амосова. Алгоритм и здоровье. Человек и общество / Н. М. Амосов.* – М. : ООО “Издательство АСТ” ; Д. : Сталкер, 2002. – 464 с.

2. *Бабкіна О. В.* *Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : матер. міжнар. наук.-теорет. конф., 8-9 лютого*

2006 р. / за ред. В. П. Беха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 8–16.

3. *Бєбик В.* Політична свідомість українського суспільства: рік 2007 / В. Бєбик, О. Василюшина, А. Фоміна // Соціальна психологія, 2007. – № 5 (25). – С. 18–24.

4. *Жовтянська В.* Уявлення українського населення про соціальну ситуацію / В. Жовтянська // Соціальна психологія, 2008. – № 4 (30). – С. 38–48.

5. *Клюєнко Е.* Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / Е. Ключенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.

6. *Ковлер А.* Избирательные технологии : российский и зарубежный опыт / А. Ковлер. – М. : Ин-т государства и права, 1995. – 115 с.

7. *Кривицька О.* Міжрегіональний “розкол” України : чинники поглиблення / О. Кривицька // Політичний менеджмент, 2008. – № 2 (29) – С. 51–65.

8. *Лєвківський К.* Політологія / К. Лєвківський, В. Піча, Н. Хома. – Л., 2005.

9. *Лісовський В.* Еволюція соціокультурного змісту політичної ідентичності / В. Лісовський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 55–65.

10. *Мелешкина Е. Ю.* Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа : Сб. учеб. матер. – М. : ИД “ИНФРА-М” ; Весь Мир, 2001. – С. 152–171.

11. *Милюневський Н.* Зависимость политического выбора от уровня политической культуры избирателей / Н. Милюневский // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні : матер. всеукр. наук.-практ. конф., 26-27 лютого 1998 р. – К. : Гнозис, 1998. – С. 102–104.

12. *Михайлич О.* Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні / О. Михайлич // Соціальна психологія. – 2007. – № 7 (26). – С. 66–77.

13. *Михальченко М.* Політичні ризики в сучасній Україні : виклики й відповіді / М. Михальченко // Політичний менеджмент, 2007. – № 3 (24). – С. 3–8.

14. *Морозова О. О.* Трансформація політичної системи під впливом політичної культури / О. О. Морозова // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : матер. міжнар. наук.-теорет. конф. : 8-9 лютого 2006 р. / укл. Г. О. Нестеренко / за ред. В. П. Беха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 204–206.

15. *Носова О.* Институциональная система в Украине: проблемы и перспективы развития / О. Носова // Ойкумена : альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Вып. 5. – Х., 2007. – С. 18–29.

16. *Остапенко М. А.* політичний плюралізм як базова цінність політичної культури демократичного типу / М. А. Остапенко // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : матер. міжнар. наук.-теор. конф., 8-9 лютого 2006 р. / укл. Г. О. Нестеренко ; за ред. В. П. Беха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 181–184.

17. *Радченко О. В.* Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі : [монографія] / О. В. Радченко, І. Г. Савченко. – Х. : Фоліо плюс, 2008. – 226 с.

18. *Ротар Н. Ю.* Протестна політична участь громадян та системна опозиція в Україні : безперспективна залежність? / Н. Ю. Ротар // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі : матер. міжнар. наук.-теорет. конф., 8-9 лютого 2006 р. / укл. Г. О. Нестеренко ; за ред. В. П. Беха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 8–16.

19. *Ткаченко В.* Україна: проблеми національної ідентичності / В. Ткаченко // Політичний менеджмент, 2007. – № 3 (24). – С. 19–37.

20. Философский словарь / [авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий та ін.]. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

21. *Wilson A.* Elements of a Theory of Ukrainian Ethnonational identity / A. Wilson // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 1 – P. 31–54.

Надійшла до редколегії 12.09.2008 р.